

Harta 77 ning Václav Haveli „hegemoonne retoorika” Ernesto Laclau diskursuseteooria ning sotsiaalse liikumise raamistusteooria sünteesis

Juhan Saharov

Kesk-Euroopa riikide dissidentide sotsiaalsetest liikumistest kommunistlikul perioodil on kirjutatud võrdlemisi palju (vt eriti Skilling 1981, 1989, Glenn 2001, Falk 2003, Renwick 2006, Järvinen 2009), ent vähem tähelepanu on pööratud nende liikumiste liidrite tekstide retoorika täpsele analüüsile. Kasutades juhtumanalüüsina Tšehhoslovakkia sotsiaalse liikumise Harta 77 retoorikat selle varasel perioodil (1977–1978) ning selle allikmaterjalidena liikumise manifesti ja liikumise peamise liidri Václav Haveli poliitilisi esseid, toob käesolev artikkel sotsiaalsete liikumiste retoorika uurimisel esile vajaduse kombineerida omavahel kaht teooriat – Ernesto Laclau diskursuseteooriat ning sotsiaalse liikumise raamistusteooriat. Artikkel väidab, et seletamaks paremini sotsiaalse liikumise retoorika valikuid, saab neid teooriaid kasutada ühises skeemis empiirilise meetodina. Uurimus näitab, kuidas diskursuse- ja raamistusteooria ühendamine avardab sotsiaalse liikumise analüüsi, seletab teooriate kombineerimise kaudu liikumise tekkimise, esiletõusu ning selle liidrite valitud strateegiate põhjuseid.

Märksõnad: Ernesto Laclau diskursuseteooria, sotsiaalse liikumise raamistusteooria, Harta 77, retoorika.

Tänapäeva poliitikateaduses leidub koolkondade paare, kes analüüsides sotsiaalseid liikumisi ning nende retoorikat, ei ole siiani omanud kokkupuudet omavahel ega kasutanud oma töödes võrdlusi üksteisega. Üheks selliseks paariks on Essexi Ülikooli ideoloogia- ja diskursusanalüüsi koolkond (mis peamiselt arendab edasi Ernesto Laclau’ post-strukturalistlikku diskursuseteooriat) ning sotsiaalse liikumise teooriast väljakasvanud raamistusteooria (*social movement framing theory*), mille peamiseks esindajateks on David Snow ja

Robert Benford.¹ Nii diskursuseteooria (Laclau ja Mouffe 1985, Laclau 1990; Horwath, Norval, Stavrakakis 2000, Torfing 2005) kui raamistusteooria teoreetikud (Snow *et al.* 1986; Snow ja Benford 1988, 1992; Gamson 1992, 1995) on üritanud seletada sotsiaalse liikumise poolt kasutatava retoorika valiku tingimusi – millal saab võimalikuks sotsiaalse liikumise väljaastumine, millised retoorilised elemendid on sotsiaalse liikumise tegevuse esitamise taga ning kuidas sotsiaalne liikumine ise esitab reaalsust, mida ta muuta tahab? Küsimus seisneb selles, kas meil on midagi uut lisada sotsiaalsete liikumiste ja nende retoorika uurimise debatti, ühendades need teooriad omavahel? Käesolev artikkel üritab demonstreerida, et me saame sotsiaalse liikumise retoorika analüüsis vaadelda neid kaht teooriat ühises skeemis, samas erinevatel tasanditel.

Artikkel kasutab selle väite illustreerimiseks juhtumanalüüsina Tšehhoslovakkia dissidentlikku liikumist Harta 77, kasutades allikmaterjalina liikumise manifesti ning ühe Harta eestkõneleja, Václav Haveli varajasi poliitilisi esseid. Harta 77 manifesti ning Haveli esseele retoorika Harta 77 algperioodil väärrib uurimist mitmel põhjusel. Esiteks algatas see fundamentaalse pöörded dissidentliku vastupanu strateegias kommunistlikule süsteemile 1970ndatel, teiseks suutis liikumine vähestena omasuguste seast hoiduda likvideerimisest režiimi poolt ning omas lojaalset liikmeskonda kogu oma eksistentsi jooksul.² Kolmandaks, Harta 77 retoorika uurimine nende kahe teooria ühendamise kaudu avardab meie arusaamist kommunistliku süsteemi toimimisest ning toob välja, milliste retooriliste elementidega oli võimalik süsteemis osalejaid süsteemi enda vastu mobiliseerida.

Harta 77 kui juhtumanalüüsi kasutamisel on neljaski eesmärk. Mitmed teoreetikud on väitnud, et 1989. aasta Ida-Euroopa riikide

¹ Semiootikateaduses on Essexi koolkonna teooriat edukalt ühendatud Tartu-Moskva kultuurisemiootika koolkonnaga (elkõige Juri Lotmani töödega), eesmärgiga liikuda semiootilise hegemooniateooria suunas (vt Selg, Ventsel 2009). Väheste eranditena on sotsiaalteadustes üritatud post-strukturalistlikku diskursuseteooriat ja raamistusteooriat omavahel kombineerida. Sveinung Sandberg seletab globaliseerumisvastase sotsiaalse liikumise ATTAC edukust raamistusteooria ja Foucault' diskursuseteooria sünteesi abil (artikkel „Fighting Neo-liberalism with Neo-liberal Discourse: ATTAC Norway, Foucault' and Collective Action Framing” (Sandberg 2006)) ning Margo van den Brink kasutab oma monograafias „*Rijkswaterstaat on the horns of a dilemma*” (Brink 2009) raamistusteooria ja Laclau' kombinatsiooni seletamaks Hollandi transpordi, ehitus- ja veeteede ministereiumi poliitilise retoorika edukust.

² Harta 77 eksisteeris Tšehhoslovakkias kuni kommunistliku režiimi lõpuni ning saatis end ise laiali 1992. aastal.

revolutsioonides osalenud sotsiaalsete liikumiste taktikat ja ideoloogiat mõjutas nende riikide varasem dissidentlik pärand (Kennedy 1992, Smolar 1996, Glenn 2001, Pontuso 2004, Renwick 2006). Näiteks John K. Glenn väidab, et 1989. aastal koondus nii Tšehhoslovakkia sotsiaalse liikumise Kodanike Foorum (*Občanské fórum*) kui ka Poola ametiühinguliikumise Solidaarsus (*Solidarność*) retoorika „kodanikuühiskonna” kui *katusraami* (*civil society master frame*) alla, mis tekitati neis riikides 1970ndate keskel (Glenn 2001: 52–4). Selle väite kohaselt oli 1989. aastal nii Tšehhoslovakkia kui Poola opositsioonil võimalus kasutada oma retoorikas tähenduste skeemi, mille dissidentlikud liikumised võtsid kasutusele juba 1970. aastate lõpul. Samas ei ole raamistusteoreetikud analüüsinud 1970ndate lõpu kodanikuühiskonna raami tekkimist täpsema tekstianalüüsi kaudu. Minu eesmärk on mõlema, nii Harta 77 manifesti kui Haveli varajaste esseede retooriliste elementide täpsustamisega näidata, kuidas Glenni kirjeldatud kodanikuühiskonna katusraami teke 1970ndate aastate keskpaigas Tšehhoslovakkias täpsemalt välja nägi.³

Václav Haveli varased esseed (ilmunud 1975–1978) ning Harta 77 manifest (1977) annavad meile liikumise sünniperioodi ajal kirjutatud tekstide näol materjalid, mida mõlema teooria abil saab analüüsida ning liikumise osas järeldusi teha. Laclau’ diskursusteooria seletab meile Harta 77 uudse retoorika tekkimise võimalust ning selle retoorika „hegemoonset” iseloomu, samas kui raamistusteooria abil selgineb, milliseid retoorilisi elemente Havel täpselt kasutas, et mobiliseerida lugejaid omaks võtma Harta 77 eesmäärke. Enne juhtumanalüüsi juurde minekut annan kõigepealt ülevaate mõlemast artiklis kasutatavast teooriast.

Sotsiaalse liikumise raamistusteooria

Raami ja *raamistamise* mõisteid on kasutatud erinevates teadusharudes – kõige varem kognitiivses psühholoogias, seejärel kognitiivses lingvistikas, kommunikatsiooni- ja meediuuringutes ning lõpuks sotsiaalsete liikumiste teoorias ja poliitikateaduses. Eesti-keelses sotsiaalteaduses on seda kasutatud väga vähe, seepärast toon kõigepealt lühidalt ära selle mõiste peamised defineeringud ning

³ Haveli hilisemate, 1980ndate keskel kirjutatud esseede retoorilist panust kodanikuühiskonna kui katusraami kujundamisel on samuti uuritud, vt Ivancheva 2008.

seejärel asun *kollektiivse tegevuse raami* tutvustamisele sotsiaalsete liikumiste teoorias.

1954. aastal tõi Gregory Bateson kognitiivsesse psühholoogiasse sisse *raami* mõiste, mida ta defineeris kui „mentaalset konstruktiooni”, mis tekitab raami inimese arusaamisele, kuidas tajuda teatud sotsiaalset situatsiooni (Bateson 1972). Erving Goffman nimetas esimesena *raamistamist* kui meetodit sotsiaalpsühholoogias ning tema järgi on raam „interpretatsiooniskeem, mis aitab indiviididel tajuda, asetada oma kohale (*locate*) ja liigitada juhtumeid [...] see aitab kodeerida objekte, situatsioone, kogemusi ning tegevuste järjekorda” (Goffman 1974: 21). Raam on yahend, mis kinnistab arusaamist mingi sotsiaalse situatsiooni kohta.⁴ Sellist kinnistamist saab kujutada skeemina, s.t. raami sisul on struktuur, kus kõik osad saavad oma tähenduse terviku kaudu.

Erinevad teadused on raami kontseptualiseerimisel asetanud fookuse erinevatele uurimisobjektidele. Näiteks sotsiaalse liikumise teooria ei pööra raamide uurimisel tähelepanu niivõrd inimese aju käitumisele ja selle vastuvõtlikkuse spetsiifikale (mida uurib kognitiivne psühholoogia) või uudismeedia osakaalule raamide tekitamises (kommunikatsiooni- ja meediauuringud), kuivõrd sotsiaalse liikumise organisatsiooni tegevustele, mis kujundavad indiviidi ja grupi sotsiaalset käitumist.⁵ Seega pean täpsustama oma mõistekasutust – käesolevas artiklis mõistan *raami* sotsiaalse liikumise teooria kontekstis ehk kollektiivse tegevuse raamina.

⁴ Schank ja Abelson (1977) on toonud näite, kuidas raam määrab meie käitumist ja igapäevaelu arusaamu minevikulise kogemuse kaudu: „Nimetagem seda ‘restorani raami’ episoodiks – ettekandja kutsumine ja arve küsimine külastaja poolt, kuigi kumbki pool seda enne otseselt kokku ei lepi. Põhjus, miks spontaanne arve küsimine on korrektne ja arusaadav mõlemale poolele, on see, et mõlemad pooled käituvad restorani raami järgi, kus nii ettekandja, arve, lauad-toolid ja kõik teised objektid on mentaalselt „omal kohal” (*mentally present*) (Johnston 2002: 2). Samamoodi on Hank Johnstoni järgi konkreetne sisu sotsiaalse liikumise „kollektiivse tegevuse raamil”, kus on samuti omad objektid: „protestijad”, „sotsiaalne liikumine”, „valitsus”, „rahvas”, „režiim”, „politsei” aga ka nt „ebaõiglus” kui protesti põhjus (samas).

⁵ Kognitiivse lingvistika metafooriteoorias on raam ja raamistamine tuntud eelkõige seoses George Lakoffi nime ja töödega (vt nt Lakoff 1995). Lakoff kasutab mõistet *raam* tähistamaks metafoori, mida kasutatakse poliitilises retoorikas (nt metafoorid nagu MAKSULEEVENDUS (*tax relief*) või MAKSUKOORMUS (*tax burden*)) ning mis annab sõnale sisu kognitiivsel tasandil. Nii raamistatakse poliitiline keel vastavalt konkreetsete poliitiliste jõudude eesmärkidele (nt *leevendus* viitab positiivsele aistingule, samas kui *koormus* negatiivsele jne).

Peamisteks *kollektiivse tegevuse raami* kontseptsiooni väljaarendajateks on olnud David Snow ja Robert Benford (Snow 1986 *et al.*; Snow, Benford 1988, 1992). Sarnaselt Goffmanile kujutavad Snow ja Benford raami kui interpretatsiooniskeemi, mida indiviid kasutab, et anda tähendus erinevatele nähtustele ja sündmustele. Kollektiivse tegevuse raami uurijate peamine idee seisneb selles, et oskus ja suutlikkus konstrueerida niisugust interpretatsiooniskeemi kollektiivsel tasandil mõjutab sotsiaalse liikumise edukust (Sandberg 2006: 211).

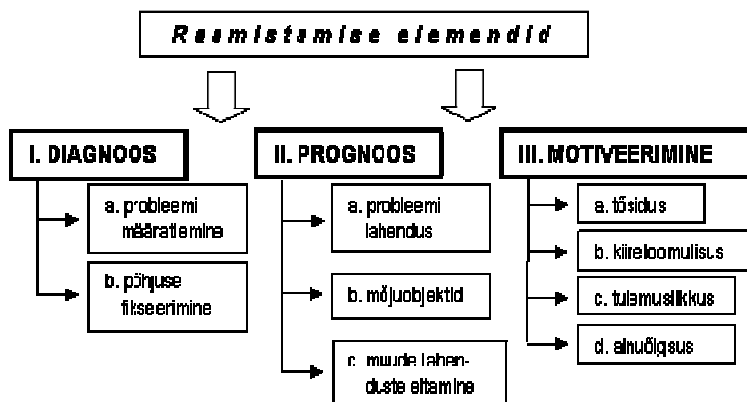
Snow ja Benfordi järgi oleneb sotsiaalse liikumise eesmärgi (uute ideede ja arusaamade omaksvõtt) edukus sellest, kui hästi suudavad sotsiaalse liikumise liidrid üles ehitada *raamistus-strateegiaid*. Nad nimetavad kolm peamist retoorilist elementi ehk ülesannet (*core framing tasks*), mis sotsiaalsel liikumisel ees seisavad – nendeks on *diagnoos*, *prognoos* ja *motiveerimine* (Snow, Benford 2000: 617–20). Nendest esimene element tegeleb mingile kriisisituatsioonile diagnoosi (tähenduse) andmisega – fikseeritakse probleem ja selle põhjustaja. Snow ja Benfordi diagnoosi elemendile vastab teise raamistusteoreetiku William Gamsoni teoorias *ebaõigluse raam* (*injustice frame*), millel on sama funktsioon – see peab tekitama teadmise ebaõiglusest ning fikseerima selle põhjustaja.

Järgmine element – *prognoos* – on seotud diagnoositud probleemi lahendamisega (samas). Prognoosi üheks eripäraks on see, et pakutavat lahenduskäiku presenteeritakse kui ainuvõimalikku ning eitatakse või kritiseeritakse teisi, konkureerivaid lahenduskäike. *Motivatsiooni* element on seotud probleemi avaliku teadvustamisega, võimalike osalejate motiveerimisega, mille eesmärk on konkreetse diagnoosi ja prognoosi omaksvõtt inimeste poolt. Tähtsal kohal on diagnoosi ja prognoosi legitiimsuse rõhutamine, viitamine esimeste õigsusele ning probleemi tõsidusele (samas).

Vello Andres Pettai on üldmainitud raamistamise elemendid kokku võtnud skeemina (vt joonis 1).

Lisaks kõigele eelnevale on raamil veel üks tähtis omadus, seda eriti sotsiaalse liikumise kontekstis – tajudes mingit sotsiaalset situatsiooni, osutab raam nii oma sisu kui struktuuriga ainult *teatud* tähendustele ning tõmbab meie tähelepanu eemale nendelt tähendustelt, mis ei peaks antud sotsiaalse situatsiooniga seotud olema (Johnston 2002: 64; Kennedy 1992: 29).⁶

⁶ Raamistusteooria seda punkti on rõhutatud Eesti Laulva revolutsiooni perioodi sotsiaalsete liikumise analüüsis. Näiteks Kodanike Komiteede liikumine võitles Eesti Vabariigi kodanikkonna taastamise eest „õigusliku järjepidevuse” raami

Joonis 1. Sotsiaalse liikumise „raamistamise” protsess (Pettai 2007).

Kokkuvõtvalt – kollektiivse tegevuse raam peab hõlmama diagnoosi, prognoosi ja motivatsiooni elemente, et saavutada vajalik mobilisatsioon rahva hulgas ja selle kaudu liikumise eesmärk – uute, konkreetsete seisukohtade ja arusaamade laialdane omaksvõtt. Käesolevas uurimuses keskendun Snow ja Benfordi kategooriatest kõige enam neile kolmele liikumise liidrite retoorikat puudutavale elemendile, kuna empiiriline materjal, mida kasutan, annab võimaluse eelkõige nende elementide analüüsiks.⁷

abil, mis tõmbas tähelepanu eemale teistelt võimalikelt tähendustelt. Vabariigi kodanikkonna taastamise lähtekoht Kodanike Komiteede *diagnoosi* järgi oli puhtalt õiguslik, mitte rahvuslik, kultuuriline, keeleline vms (vt lähemalt Pettai 2007).

⁷ Raamistusteoreetikud kasutavad raamistus-strateegiate elementide kõrval ka mitmeid teisi teoreetilisi kategooriaid. Nn katusraam (*master frame*) on Snow ja Bedfordi järgi kategooria, mis saab anda ühise tähenduse erinevatele kollektiivse tegevuse raamidele (Snow, Benford 2000). Näiteks saame paljusid kommunistliku režiimi aegseid sotsiaalseid liikumisi (kel igäihel oli omaenda partikulaarne retoorika) ühendada Glenni arvates „kodanikuühiskonna” kui katusraami alla, mis andis sellega ühise suuna erinevatele partikulaarsetele retoorikatele (Glenn 2001). Teisisõnu, sotsiaalse liikumise kollektiivse tegevuse raam funktsioneerib teatud struktuurina, kus iga partikulaarne tegevus saab oma tähenduse temast laiemalt raamilt (katusraam – kollektiivse tegevuse raam – diagnoos).

Laclau’ diskursuseteooria

Ernesto Laclau’ diskursuseteooria mõistestiku peamisteks ajaloolisteks allikateks on olnud kõigepealt postmarksism esmajoones Antonio Gramsci töodes ja viimaselt laenatud ning Laclau’ arendatud *hegemoonia* mõiste käsitus. Pärast Laclau’ ja Mouffe’i peateost „Hegemony and Socialist Strategy” (Laclau, Mouffe 1985) on Laclau üha enam täpsustanud oma teooria kategooriaid poststrukturealismis ning Jacques Lacani psühhoanalüüsi pinnalt loodud mõistestikuga. Diskursuseteooriat on edasi arendanud Essexi ülikooli ideoloogia ja diskursuseanalüüsi koolkond (IDA), leides sellele kasutust eelkõige sotsiaalsete liikumiste, retoorika, populismi aga ka näiteks halduspoliitikate uuringutes (vt Horwath, Norval, Stavrakakis 2000; Horwath, Torfing 2005; Laclau 2005).

Tänapäeval niivõrd mitmekesise ja laetud mõiste nagu *diskursus* täpsustamine on möödapääsmatu, seepärast tuleb kõigepealt kirjeldada, mida Laclau selle all silmas peab. Diskursuseteooria näol on meil tegu analüüsiga, „mille põhitähelepanu pole suunatud mitte faktidele, vaid nende võimalikkuse tingimustele” (Laclau 1993: 431). Diskursuseteooria aluseks on arusaam, et kõik objektid, sündmused ja tegevused on tähenduslikud (diskursiivsed) ning et see tähendus omistatakse tähenduslike erinevuste konkreetse süsteemi (diskursuse) poolt. See ei tähenda, et objektidel võiks puududa „tegelik olemasolu” väljaspool diskursust, küll aga ei ole objektidel diskursusevälist tähendust. *Diskursus* on struktureeritud erinevuste totaalsus – tähendustervik, kus iga tähistaja on fikseeritud momendina ning kõik momendid moodustavad ühtse tähendusterviku (Laclau, Mouffe 1985: 105). Sellise diskursusekäsitlusega kuulub Laclau selgelt saussure’likku traditsiooni, mis lähtub tähistamisprotsessist kui erinevuste süsteemist.

Tähendusterviku konstrueerimine saab toimuda muuhulgas läbi teiste tähenduste võimalikkuse välistamise. Erinevused, mis ei ole diskursiivselt liigendatud, mis ei asu konkreetsetes diskursuses, moodustavad Laclau’ järgi *diskursiivse välja* (samas, 111).

Diskursusel on ühtlasi *hegemoonne* iseloom. Hegemoonilise suhtega on meil tegemist kõikjal, kus üks partikulaarne tähistaja on seatud *tühja tähistaja* rolli. *Hegemoonia* all peab Laclau silmas „suhet, mille kaudu konkreetne sisu muutub puuduva kogukondliku täidetuse [communitarian fullness] tähistajaks [...] tühjade tähistajate kohalolu on hegemoonia enese tingimus” (Laclau 2002: 1188). Tühje tähistajaid, nagu „kord”, „rahvas”, „vabadus” jne, on mitme-

tel puhkudel rakendatud selle puuduva kogukondliku täidetuse tähistamiseks.

Kui kohaldada *hegemoonia* ja *tühja tähistaja* kontseptsioon sotsiaalse liikumise konteksti, saab eristada kahte tasandit: esiteks on selleks sotsiaalse liikumise aktivisti keelelis-retooriline tasand, kus autor saab oma teksti (nii kirjaliku kui suulise, visuaalse vm märgisüsteemi) kaudu konstrueerida ise hegemoonilise suhte seal esinevate tähistajate vahel, kus oma partikulaarsest sisust tühjenedud tähistaja – tühi tähistaja – hakkab seda ekvivalentsusahelat tähistama. Teine on poliitiliste tegutsejate tasand, kus hegemooniaga on meil tegemist siis, kui mingi partikulaarne sotsiaalne liikumine haarab endale puuduoleva ühiskondliku täidetuse kehastamise. Václav Haveli esseede ja Harta 77 *hegemoonne retoorika* oleks näide esimesest tasandist, samas kui Poola ametiühinguliikumise Solidaarsus muutumine 1979. aastal kõiki Poola erinevaid opositsioonilisi vastupanukoldeid esindavaks nimeks oleks näiteks hegemoonsest suhtest teisel, poliitiliste tegutsejate tasandil.

Mis aga annab sotsiaalsele liikumisele laiemas plaanis üldse võimaluse välja tulla „hegemoonse projektiga”? Seda teeb diskursuse rebestus selliste sündmuste poolt, mida diskursus ei suuda oma tähendusahelasse kuidagi sobitada. Sellist nähtust nimetab Laclau *dislokatsiooniks* (Laclau 1990: 39). See diskursuseteeooria mõiste omab käesoleva artikli juures erilist kaalu, seetõttu seletan seda lahti veidi pikemalt.

Diskursuse dislokatsiooni kutsuvad esile sündmused, mida pole võimalik antud diskursuse piires seletada või mõnel muul moel „kodustada”. Enamik diskursuseid on piisavalt paindlikud, et uusi ja ootamatuid sündmusi endasse integreerida, kuid iga diskursus seisab oma piiratuse, s.t. teatud tähenduste välistamise tõttu kunagi sündmuse ees, mille kodustamine ebaõnnestub (Torfing 2005: 16). Laclau’ üks näiteid dislokatsioonist on inflatsiooni ja tööpuuduse samaaegne esinemine 1970. aastate alguses, mis nihestas paigast Keynesi majandusteeooria, mille põhiväiteks oli, et „stagflatsioon” ei saa kunagi esineda (Laclau 1990: 40).

Suutmatus kodustada teatud sündmusi rebestab diskursust, see tähendab – puruneb seni koos püsinud, fikseeritud tähistajate võrk ning tähistajad pääsevad taas hõljuma. See avab uutele jõududele võimaluse pakkuda välja „retsepti”, kuidas seda rebendit ravida. Algab poliitiline võitlus selle pärast, kuidas seda probleemi (1) diagnoosida ning (2) lahendada (Torfing 2005: 16). Dislokatsioon toob sellega nähtavale ka diskursiivse struktuuri sattumuslikkuse (Laclau 1990: 39–41). S.t – ükski diskursus ei suuda end tähendus-

likult täielikult sulgeda – ta peab enda sulgemiseks välistama teatud jõud, teatud „üleliigsed” tähendused. Selle *liigse elemendi* väljailumumist saabki nimetada dislokatiivseks elemendiks (Stavrakakis 2000: 100).

Essexi koolkonna diskursusteoreetik Yannis Stavrakakis eristab *orgaanilist* ja *struktuuralset* dislokatsiooni. Esimene, orgaaniline dislokatsioon, on n-õ loomulik, sotsiaalne valukoht või haigus, mille pideva olemasoluga on ühiskond harjunud ning mille põhjendamisega pidevalt tegeletakse (nt vaesus, ebavõrdsus, majanduskriis, korruptsioon jms), samas kui struktuuralne dislokatsioon on niivõrd tõsine, et harjumuspäraste vahenditega seda enam seletada ei suudeta ning tekib oht diskursuse ümberstruktureerimiseks.⁸

Lisaks ülalmainitule on dislokatsiooni kategooria juures veel kaks aspekti, mis on olulised Harta 77 liikumise esilekerkimise ja edukuse seletamiseks:

A. „Dislokatsiooni jõud takistab diskursusel olemast see, millisena ta ennast esitleb” (Laclau 1990: 44). Dislokatsiooni niisugust selgitust saab võrrelda *paradoksi* mõiste seletamisega. Paradoks on samuti dislokatiivne ehk ta on n-õ viga süsteemis – paradoks nagu kuuluks tähendussüsteemi sisse, ent süsteem ei suuda paradoksi seletada, sellele tähendust anda. Selline paradoksaalsus on kodeeritud igasse poliitilisse süsteemi. Eriti selge on diskursuse paradoksaalse iseloomu ilmumine aga totalitaarses ühiskonnas ringlevas avalikus ja riikliku tsensuuri läbinud diskursuses, kust on välistatud suur hulk diskursuses kasutatavate elementide alternatiivseid tähendusi (nt vabadus, inimõigused, demokraatia, õigus jne).

B. „Dislokatsioon on aluseks, millelt uued identiteedid moodustatakse” (samas, 39). Alternatiivsete tähenduste välistamine diskursusest annab erinevatele poliitilistele jõududele võimaluse kasutada mingit sündmust dislokatiivsena ehk paradoksina. See tähendab muuhulgas seda, et dislokatsiooni kui n-õ diskursuse paradoksi saab fabritseerida ka sotsiaalse liikumise retoorilise teksti poolt, sest dislokatsioon ilmneb ainult sündmusele tähenduse andmise abil. Element muutub dislokatiivseks ainult siis, kui talle omistatakse

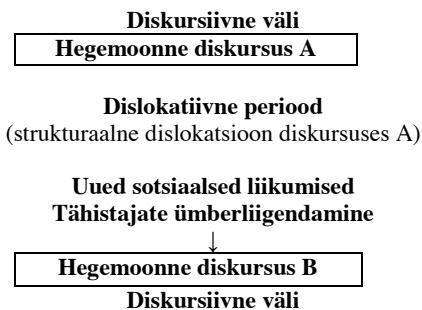
⁸ Struktuuralne dislokatsioon on ka uut diskursust ülesehitav, uutele identiteetidele võimalust andev nähtus. Teiste sõnadega, kui dislokatsioonid rebestavad olemasolevaid identiteete ja diskursuseid, loovad nad sellega puudust tähendustasandil, mis kannustab looma uusi identiteete ja diskursiivseid struktuure. See muudab dislokatsiooni väga oluliseks nähtuseks – nimelt on see uue diskursuse loomise eeldus ehk see genereerib uusi ideoloogilisi katseid üritamaks sedasama „võimatut” ülesannet lahendada (Stavrakakis 2000: 100).

piisavalt erinev tähendus nii valitseva, kui uue, väljakutsuva hegemoonse projekti poolt.

Raamistus- ja diskursusetooria ühildamise võimalus

Raamistusteoreetikute ja Laclau' teooria kõige üldisem sarnasus seisneb selles, et mõlemad pooled näevad ühiskonda sotsiaalselt konstrueerituna. Protestiliikumise väljaastumine võib saada teoks ainult läbi retooriliselt fabritseeritud sotsiaalse probleemi, sotsiaalsete tähenduste lõhestamise kaudu. Nii Snow, Benford kui Gamson leiavad, et sotsiaalse liikumise raamistus-strateegia esimene samm on *probleemi* või *ebaõigluse* põhjuse fikseerimine. Laclau' järgi saab mingi partikulaarne liikumine astuda poliitilisele pinnale vaid siis, kui ta identifitseerib ühiskonnas *negatiivsuse* allika. Võimalus ebaõiglust, negatiivsust konstrueerida tuleneb ühiskonna kui diskursuse sattumuslikust iseloomust – s.t, sealt on välistatud teatud hulk võimalikke tähendusi. Diskursiivne väli annab omakorda võimaluse diskursuste ümberliigendamiseks.

Järgnevalt üritan mõlemad teooriad sobitada ühtsesse skeemi. Joonisel 2 on visandatud kõigepealt, kuidas toimub diskursuste vahetumine sotsiaalsete liikumiste kontekstis Laclau' diskursusetooria järgi:

Joonis 2. Sotsiaalsete liikumiste ja hegemoonsete diskursuste moodustumine.

Dislokatsioon teeb võimalikuks uute tähenduste pealetungi, mida kasutavad ära sotsiaalsed liikumised. Kuidas saame aga konkreetsemalt seletada seda, miks üks liikumine osutub siiski edukamaks kui teised, milliseid retoorilisi elemente see kasutab, et tekitada uute arusaamade omaksvõttu ühiskonnas? Seda seletab meile täpsemalt

raamistusteooria, mille järgi tuleb liikumise edukust uurida selle raamistus-strateegiatega kaudu. Järgmisel joonisel on diskursuse- ja raamistusteooria ühendatud ühte skeemi.

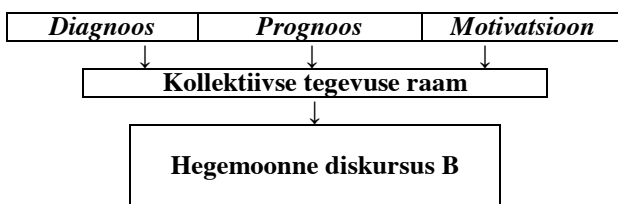
Diskursiivne väli

Hegemoonne diskursus A

Dislokatiivne periood

(struktureaalne dislokatsioon diskursuses A)

Uued sotsiaalsed liikumised Tähistajate ümberliigendamine

Diskursiivne väli

Joonis 3. Raamistus- ja diskursusetooria kombinatsioon.

Kui diskursusetooria seletab tähenduste, diskursuste muutusi makrotasandil, siis raamistusteooria pretendeerib mikrotasandile, s.t, et see uurib diskursust teatud ajaperioodi ja empiirilist materjali kasutades, kas ja kuidas teatud sotsiaalne liikumine raamistamis-strateegia põhielemente püstitades suudab inimesi mõtlema ja käituma panna mingites kindlates raamides.

Juhtumanalüüsi allikmaterjalid

Sotsiaalsed liikumised tervikuna ei tooda raame, vaid seda teevad nende aktivistid, intellektuaalid või teised selles osalejad tekstide kaudu (Snow *et al.* 1986: 465, Benford 1997: 418). Harta 77 ideede levik toimus peamiselt kirjalike allikate, nende trükkimise ja levitamise (*samizdat*'i) kaudu. Kirjalikke allikaid, kust inimesed said infot Harta 77 ideede ja eesmärkide kohta, oli kahte liiki: (a)

liikumise üldised tekstid, eelkõige Harta 77 manifest, mis kirjutati 1976. aasta detsembris, avaldati 1977. aasta jaanuaris ning jäi muutmata kujul püsima 1989. aastani; hilisemad dokumendid; inimõiguste monitooringu protokollid jne (b) Harta 77 liidrite (Václav Haveli, Jan Patočka, Václav Benda jt) esseed, monograafiad ja intervjuud, mis levisid *samizdat*'i kaudu dissidentide ringkondades. Harta 77 retoorika analüüsi seisukohast on neist kaalukamad kaks allikat, mis olid liikumise alperioodil selle liikmetele nn teoreetiliseks alusmaterjaliks (mõlemad ringlesid ka aktiivselt *samizdat*'is): esiteks Harta 77 manifest ning teiseks liikumise varajase perioodi peamise liidri Václav Haveli poliitilised esseed, mis kirjutati aastail 1975–1978: „Kallis härra Husák” [1975], „Kohtuprotsess” [1976] ning „Võimutute võim” [1978].

Ajalooline kontekst Harta 77 manifesti avaldamisel

Vaatamata režiimi repressiivsuse suurenemisele pärast 1968. aasta Praha kevade sündmusi, säilis Tšehhoslovakkias dissidentlik opositsioon, mis sai enda ridadesse täiendust 1968. aasta sündmuste järel kommunistlikust parteist väljaheidetud reformistide näol. 1970ndate esimesel poolel üritasid reformistid algatada survet reformide jätkamiseks, ent isoleerituse tõttu mitmel suunal ei saavutanud nad mingit edu (Kusin 1978: 145, Järvinen 2009: 69–74). Üheks reformistidest dissidentide grupiks oli Tšehhoslovakkia Kodanike Sotsialistlik Liikumine (*Socialistické hnutí československých občanů*), mis identifitseeris end Praha kevade reformiliikumisega ning kelle hulgas olid mitmed endised nimekad poliitikud. Pärast oma poliitilise programmi avaldamist 1971. aastal arreteeriti selle juhid ning mõisteti 1972. aastal vangi, pärast seda liikumine vaibus (Bugajski 1987: 9, Järvinen 2009: 70).

1970ndate esimesel poolel oli Tšehhoslovakkias veel mitmeid teisi opositsioonilisi liikumisi, nt Liikumine demokraatliku sotsialismi eest (*Československé hnutí za demokratický socialismus*) ning muud erinevad, nii reformistidest kui mittekommunistidest dissidentide väiksemad grupid. 1970ndate keskpaigaks, keset normaliseerimisperioodi, oli dissidentlik opositsioon muutunud üksteisest isoleeritud salgakesteks, mitteefektiivseks ning lahknevate poliitiliste põhimõtetega leeriks. Põhimõtete peamine erinevus seisnes küsimuses: kas ja millisel määral minna kompromissile režiimiga?

Harta 77 kui uue ning senistest ühtsema opositsioonilise liikumise tekkimise ajenditeks saab pidada kaht sündmust:

(1) Euroopa Julgeoleku- ja Koostöö konverents Helsingis, 1975. aasta augustis, kus kerkis esile inim- ja kodanikuõiguste kaitse teema. Esiteks kinnitas Helsingi lepete lõppdokument (*The Helsinki Final Act*) ÜRO eestkostet inimõiguste kaitse osas, mille Tšehhoslovakkia valitsus oli allkirjastanud juba 1968. aastal. Koos sellega koostati „10 printsiibi lepe”, mida 35 allkirjutanud riiki kohustusid täitma ning mis sisaldas muuhulgas „fundamentaalseste inimõiguste ja vabaduste, teiste seas mõtte-, usu- ja sõnavabaduse” austamist. Teiseks, Helsingi lepete lõppdokumendi allkirjastamise järel hakati regulaarselt korraldama konverentsi järelsessioone, millega pidi jälgitama, et „10 printsiibile” allakirjutanud riigid (nende seas pea-aegu kogu sotsialistlik blokk eesotsas NSV Liiduga) austavad ja kaitsevad inimõigusi ka siseriikliku õigusruumi tasandil.

(2) Teiseks ja veelgi otsesemaks ajendiks Harta 77 tekkimisele sai Tšehhoslovakkia pörandaaluse rokkansambli The Plastic People of the Universe (PPU) liikmete arreteerimine ja nende vastu algatatud kohtuprotsess 1976. aasta septembris. Václav Havel kirjeldas seda hiljem kui „totalitaarse süsteemi rünnakut elu enese vastu, inimliku vabaduse olemuse vastu” (Havel 1990: 113). Kohtuprotsess kujutas endast „moraalset šokki”, mis andis võimaluse mobiliseerida muusikute kaitseks väga laia ja erineva tegevusalaga isikuid.⁹

Pärast ansambli liikmete arreteerimist algatas Havel oma mõttekaaslastega n-ö vastukampaania, et tõmmata avalikkuse tähelepanu arreteerimisele ja kohtuprotsessile. Külastati endiseid dissidente, et luua uus avalik ühisrinne režiimi niisuguse käigu vastu. 1976. aasta detsembri lõpuks oli kogutud manifesti toetuseks 243 allkirja ning 1. jaanuaril 1977 avaldati ametlikult Harta 77 manifest.¹⁰

⁹ Mitmed sotsiaalsete liikumiste uurijad on rõhutanud „moraalsete šokkide” olulisust erinevate gruppide kollektiivse identiteedi tekitamisel, mis antud juhul seisnes moraalse ja õigusliku ebaõigluse tunnetamises. Üks osa teoreetikuid on väitnud, et sündmused, mida tunnetatakse „moraalsete šokkidena”, võivad tuua kokku inimesi, kellel pole eelnevalt mingeid kontakte ega ka sarnast poliitilist agendat ning need saavad alguspunktideks kollektiivse identiteedi ja opositsioonilise teadvuse moodustamisele (vt Polletta, Jaspers 2001: 291, Morris, Braine 2001: 27, Järvinen 2009: 137).

¹⁰ Manifesti koostasid Harta 77 asutajaliikmed Václav Havel, Jan Patočka, Jiří Hájek, Zdeněk Mlynář ja Pavel Kohout. Valitsusele saadetud originaaldokument konfiskeeriti riigivõimude poolt ning manifesti koopia levitamine keelati (see tegevus algas siiski kohe *samizdat*’is). 7.01.1977 avaldasid manifesti mitmed mõjukad lääneriikide päevalehed (sh Le Monde, The Times, Franfurter Allgemeine Zeitung ja New York Times).

„Kriisi” raamistamine Harta 77 poolt

Harta 77 manifest kutsus üles toetama ÜRO universaalset inimõiguste deklaratsiooni, rahvusvahelisi konventsioone, mis puudutasid erinevaid kodanikuõigusi (nende hulgas sotsiaal- ja kultuurilisi õigusi) ning samuti Helsingi lepete lõppdokumenti. Valitud olid konkreetsed dokumendid, millega Tšehhoslovakkia valitsus oli liitunud. See lubas manifestis deklareerida, et liikumine

ei esita omaenda programmi ega poliitilisi reforme, vaid tahab arendada oma tegevust konstruktiivses dialoogis riigiga, pöörata konkreetsete instantside tähelepanu inim- ja kodanikuõiguste rikkumisele, valmistada selles osas ette dokumentatsiooni, teha ettepanekuid nende lahendamiseks jne.¹¹

Deklareerides end sellega antipoliitiliseks, lootsid Harta 77 aktivistid vältida liikumise sattumist võimude tagakiusamise alla, mis algas siiski kohe pärast manifesti avaldamist.

Manifest deklareeris, et „Harta 77 on vaba, mitteformaalne ning avatud ühendus inimestele erinevatest uskudest ning erinevatelt tööaladelt, keda ühendab soov individuaalselt või kollektiivselt nõuda inim-ja kodanikuõiguste austamist meie riigis”. Manifestis seisis ka, et liikumine „ei ole organisatsioon, sellel ei ole oma põhikirja, püsivat juhtimisorganit ega ametlikku liikmeskonda – igaüks, kes nõustub liikumise ideega, osaleb ka selle töös, toetab seda ning on sellega liikumise liige”.

Oma sünnihetkest saadik täiesti avalikult tegutsevana erines Harta 77 varasematest liikumistest seetõttu, et presenteeris end kahel, nii (1) inimese identiteedi kui (2) ühiskondliku tegevuse tasandil. Esiteks oli liikumisel oma manifesti järgi teoreetilis-moraalset laadi olemus – tegu oli vaba, moraalse kogukonnaga, millega võis liituda igaüks, kes soovis väljendada oma moraalsust, teiseks omas liikumine aga selgelt ühiskondliku tegevuse sisu – Harta rõhutas kodanike initsiatiivi inimõiguste rikkumisest teavitamisel. Hartaga liitunute allkirjad väljendasid liikumise ühe eestkõneleja, Praha ülikooli filosoofiaprofessori Jan Patočka sõnul mitte inimeste poliitilisi, vaid moraalseid uskumusi, kuna

¹¹ Harta 77 manifest on kättesaadav http://libpro.cts.cuni.cz/charta/docs/declaration_of_charter_77.pdf (vaadatud 11.03.2012).

inimühiskond ei saa funktsioneerida rahuldavalt ilma eetilise alusmüürita ka kommunistlikus režiimis ... see on Hartas osalejate seesmine otsus, midagi prepoliitilist – see on „isiklik vabanemine”, millega kõik võivad ühineda. (Glenn 2001: 62)

Et näha inimõiguste kaitse retoorika, inimese identiteedi ning moraali omavahelist seost, millele manifest pidevalt vihjas, tuleb paigutada need mõisted normaliseerimisperioodi konteksti Tšehhoslovakkias. Juba ainuüksi inimõiguste avalik teadvustamine ja neile kaitse nõudmine tähendas kõrvaleastumist režiimi kehtestatud normidest. Manifest tõi välja, et Helsingi lepete allkirjastamine „tuletab meile uuesti meelde, kui paljud fundamentaalsed kodanikuõigused kehtivad meie riigis kahjuks vaid paberil”. Helsingi lõppakt tõi oma preambulas muuhulgas välja mõiste *vabadus hirmust* (*freedom of fear*), mille tšartistid kirjutasiid kohe ka manifesti, märkides seal, et „suurel hulgal kodanikelt on ära võetud õigus *vabadusele hirmust*, kuna nad on sunnitud elama pidevas hirmus oma töökohta ja muude võimaluste kaotamise ees juhul, kui nad julgevad avaldada oma arvamust”.

Manifesti mahukam osa on seotud ebaõigluse diagnoosimisega, väites, et inimõiguste kaitse dokumendile on alla kirjutatud, ent reaalsuses see ei toimi. Manifest toob vastavalt Helsingi lõppaktile punkt punkti haaval välja, kuidas Tšehhoslovakkia tegelikkus erineb paberil toodud lubadustest. Manifestiga pannakse alus Harta 77 raamistus-strateegiale – probleemse situatsiooni diagnoosiks on õiguslik kriis, prognoosiks kodanike enda aktiivsus inimõiguste kaitsel ning motivatsiooniks liikumises osalejate (1) moraalse identiteedi rõhutamine ja (2) tegevuse legaalsus.

Raamistus-strateegia elemendid Haveli poliitilistes esseedes

Enamgi veel kui manifestis, kasutab diagnoosielementi oma esseedes Václav Havel. Ta pöörab diagnoosile erilist tähelepanu, üritades kirjeldada *tegelikku* situatsiooni ühiskonnas, reflekteerides selle üle tekstis pidevalt erinevate küsimustega – millega me tegeleme siin, mida meie situatsioon endast sügavamalt kujutab?

Diagnoosielementi saab selgelt eristada Václav Haveli poliitilistes esseedes alates 1975. aastast, mil ta kirjutas avaliku kirja tollasele partei peasekretärile Husákile ning mis sai avalikkuse laia tähelepanu osaliseks. Kui Harta manifesti diagnoosiks on eelkõige ühiskonna õiguslik kriis, siis Havel rõhutab kõige enam *moraalse*

kriisi tõsidust. Kirjutatud kaks aastat enne Harta manifesti, võtab „Kallis härra Husák” lähema vaatluse alla hirmu, mis demoraliseerib kõiki inimesi. Havel esitab essees diagnoosi nõudvaid küsimusi, mida ta postuleerib järgmiselt: „Peamine küsimus, mida tuleb küsida, on: miks inimesed tegelikult käituvad nii, nagu nad seda teevad? [...] Kerkib küsimus: mida inimesed tegelikult kardavad? Kohut? Piinamist? Omandi kaotust? Hukkamist? Kindlasti mitte.” Hukkamise asemel on hirmu põhjuseks väga igapäevased, praktilised probleemid nagu „hirm oma erialase töö kaotamise ees või hirm selle ees, et lapsed jäävad vanemate teatud käitumise tõttu ilma kõrghariduse võimalusest”. See ühendab inimesi ja ühiskonda seetõttu, et „see hirm on universaalne, kuna ei ole kedagi meie riigis, keda see ei puudutaks – igäühel on midagi kaotada ning seega igäühel on põhjust karta” (Havel 1991: 52).

Inimeste demoraliseerumine ja „moraalne kriis ühiskonnas”, mis saab Haveli diagnoosiks normaliseerimisperioodi Tšehhoslovakkia ühiskonnale, seisneb selles, et inimene peab selle kõikjal kohaloleva hirmu tõttu pidevalt ja avalikult valetama, kuna

kartes, et ta võib kaotada oma töö, õpetab kooliõpetaja õpilastele asju, mida ta ei usu; kartes oma tuleviku pärast, kordab õpilane sama õpetaja järel [...] see sunnib teadlasi ja kirjanikke pooldama avalikult ideid, mida nad tegelikult ei aksepteeri; osalema organisatsioonides, mis moonutavad nende endi akadeemilist tööd jne. (samas)

Havel soovis, et sellist *hirmu* kontseptsiooni ei mõistetak tavapärase psühholoogilise emotsioonina, öeldes: „meil on tegu hirmuga sügavamal, kui soovite siis eetilisel tasandil” (samas, 53) ning küsib järjekordse diagnoosiva küsimuse „kuhu kogu see situatsioon meid õigupoolest juhib?” ning vastab sellele ise: „selleks on inimväärikuse kriis” (samas). Lõplik diagnoos on antud järgmises kuulsas lõigus:

Kord on sisse seatud – vaimu halvamise, südame vaigistamise ja elu hävitamise hinnaga. Pinnapealne konsolideerumine on saavutatud – vaimse ja moraalse kriisi hinnaga. Kahjuks on selle kriisi halvimaks jooneks see, et selle süvenemine jätkub. (samas)

Diagnoosiv stiil jätkus Haveli edasistes esseedes. 1977. aasta septembris, paar kuud enne Harta 77 asutamist, toimus nelja PPU liikme üle kohtuprotsess, kus väheste pealtvaatajate hulgas õnnestus osaleda ka Havelil. Seda sündmust analüüsiv lühike essee „Kohtuprotsess” (1976) hakkas vahetult pärast kirjutamist *samizdat*’i

materjalina ringlema kogu Tšehhoslovakkias. Diagnoosiv element Haveli retoorikas tugevneb, kogu essee jooksul püstitatakse hulk küsimusi, mis üritavad saada vastust sellele, mida protsess endast *tegelikult* kujutas. Ta küsib: „Kes pidid istungil algul olema avalik süüdistaja ja kohus ning kelleks nad lõpuks muutusid?... Kes pidid olema ansambli liikmed kohtupingis, ent kelleks nad lõpuks muutusid?” (samas, 103–105). Haveli nägemuses vahetasid kohtualused ja kohtupidajad istungi lõpuks oma kohad, kehastades ühelt poolt elu ennast ning teiselt poolt elu võltsi fassaadi. Üks järjekordse diagnoosi esitamise vorme „Kohtuprotsessis” nägi välja järgmiselt:

Mida pidi kogu istung endast kujutama? Loomulikult mitte midagi enam kui tavalist kohtupraktikat, mis sisaldab tavapäraseid tegevusi, kuriteo koosseisu ning igavat hunnikut dokumente [...] varsti hakkas aga selle juriidilise suitsukatte alt ilmnema see, millega tõeliselt tegemist oli – selleks oli kirklik debatt imeksistentsi tähenduse üle. (Havel 1991: 105)

Oma kuulsaima essee „Võimutute võim” kirjutas Havel poolteist aastat pärast Harta 77 loomist, 1978. aasta oktoobris. Kui kirjjas Husákile analüüsis Havel peamiselt ühiskonnas valitsevat hirmu, mis tekitab sotsiaalset ebamoraalsust, siis „Võimutute võim” kujutab endast diagnoosi edasiarendamist tollasele ühiskonnale sügava analüüsi näol. Havel esitab teooria post-totalitaarsest süsteemist, elamisest Tões ja Vales, kuidas sellest süsteemist on võimalik välja murda (esitades sellega ka prognoosi) ning miks peaksid inimesed seda tegema (motivatsiooni element).

Haveli kuulus näide vürtspoodnikust jätkab diagnoosielemendi rõhutamist, seletades sellega, kuidas süsteem toodab inimeste ebasii- rust ning kuidas see omakorda viib kogu ühiskonna moraali langu- sele. Loosungil „Kõigi maade proletaarlased ühinege!” olevatel sõnadel endil pole vürtspoodnikule mingit tähendust, ent selle üles- riputamisega oma poele deklareerib vürtspoodnik oma lojaalsust ainukesel moel, mida režiim on võimeline kuulama – see tähendab aktsepteerima ettekirjutatud rituaali, aktsepteerima antud mängu- reegleid. Samas, seda aktsepteerides, muutub ta ka ise mängijaks samas mängus, tehes võimalikuks mängu jätkumise, selle eksistee- rimise aluse.

Seega, peale moraalse kriisi on post-totalitaarse ühiskonna diagnoosiks selle *mängulisus*. Esmapilgul süütuna näiv allumine sellele rituaalsele kommunikatsioonile on Haveli järgi tegelikult kogu süsteemi aluseks, sest süsteem legitimeerib end just nimelt

sellise mängu kaudu. Kõik justkui mängiksid kaasa – see annab mängijatele legitiimsuse ja väärikuse, mida inimene vajab.

Nagu kirjas Husákile ning essees „Kohtuprotsess”, kasutab Havel „Võimutute võimus” *elu* mõistet kui liikumisele ja loomulikkusele osutavat retoorilist elementi, vastandades selle kunstlikule ja paindumatule *süsteemile*: „Korrastatud valede pinna all lebab varjatud elu sfäär oma tõeliste eesmärkide ja otstarbega, oma varjatud avatusega tõele” (samas, 57). „Samal ajal kui elu oma puhtal kujul (*life in its essence*) liigub pluraalsuse, muutumise, iseseisva enesemääramise ja -organiseerimise, lühidalt oma vabaduse täitumise poole, nõuab post-totalitaarne süsteem distsipliini, kuulekust, ühesugust käitumist” (samas, 134).

On märkimisväärne, et mitmed dissidentidest teoreetikud (nt Györgi Konrád) on Kesk-Euroopa dissidentide strateegiale (alates 1970ndate keskpaigast) andnud nime *anti-poliitika*, samal ajal kui seesama strateegia funktsioneeris poliitilise retoorika vahendina. Haveli jaoks tähistas mõiste *elu* avatust, muutumist ja iseorganiseerumist, vaba ja moraalset käitumist, millega sai välja astuda valetavast ja manipuleerivast süsteemist. Sellega muutus aga mõistete *elu* ja *tõde* kasutamine (Haveli esseede kontekstis) hoopis ise poliitiliseks võitlusvahendiks ühiskonnas.

„Elamine tões” kui prognoosiv ja motiveeriv element

Milles seisneb prognoosi element (probleemi/ebaõigluse lahendamise) Haveli retoorikas? Inimese identiteedi- ja moraalikriisi, mille toob kaasa „elamine vales”, saab lahendada „elades tões”, kuna „isik, kelle on võrgutanud tarbijaiühiskond ning kel ei ole vastutustunnet millegi kõrgema ja suurema ees kui enda isiklikud huvid – see on demoraliseerunud isik” (Havel 1991: 63). „Elamine tões” on aga vastupanu seesugusele demoraliseerumisele, „see on püüe saavutada uuesti kontroll oma vastutustunde üle, teiste sõnadega, see on selgelt moraalne akt, panusega *kõik või mitte midagi*” (samas).¹²

¹² „Tões elamise” kõrval saab prognoosielemendina vaadelda ka nn paralleelsete struktuuride ideed, millega tuli välja teine Harta 77 teoreetik Václav Benda. Paralleelsetes struktuurides elavad Benda järgi need, kes on otsustanud „elada tões” ning kel on takistatud igasugune osalemine olemasolevates sotsiaalsetes struktuurides. Benda järgi pidi selline struktuur haarama järk-järgult kõiki valdkondi: paralleelne infovõrgustik, paralleelne haridus (eraülikoolide idee), paralleelsed väliskontaktid kuni paralleelse

Snow ja Benfordi järgi peab peale diagnoosi- ja prognoosi-elementide kasutamise sotsiaalne liikumine ka *motiveerima* oma potentsiaalseid liikmeid liidrite seisukohti ja uusi arusaamu omaks võtma (Snow, Benford 2000). Haveli järgi ei seisne opositsiooni tugevus ja motiveeritus mitte mingis mõõdetavas sotsiaalses grupis, vaid selle „varjatuses”, selles, et ta on nähtamatu, aga ometi olemas. Seda ei saa peatada mingi poliitiline või sõjaline jõud, kuna see toimib teadvuse tasandil – iial ei suuda süsteem ennustada, mis hetkel ja millises kohas ründab tõe inimese „valeteadvust”:

See [opositsioon] on täiesti erinev klassikalisest poliitilisest opositsioonist. See toimub eksistentsiaalsel, inimese teadvuse tasandil. Seda opositsiooni ei saa mõõta klassikaliste poliitiliste kategooriatega nagu seadused, valijate hääled vms, kuna see asub inimese teadvuse sügavamates soppides, varjatud „tõese elu sfääris”, kus on igatsus väärikuse ja fundamentaalsete inimõiguste järele, et realiseerida oma tõelisi sotsiaalseid ja poliitilisi huve. (samas, 58)

Haveli teksti põhjal saab väita, et post-totalitaarses süsteemis on „elamisel tões” enam kui vaid (1) eksistentsiaalne eesmärk (pöörduda inimsuse loomupärase olemuse juurde tagasi), (2) ratsionaalne eesmärk (paljastada reaalsus sellena, mis ta on) või (3) moraalne eesmärk (olla eeskujuks teistele). Sel on samuti selge (4) poliitiline eesmärk – igasugune vaba väljendus elust ründab süsteemi ka poliitiliselt, kuigi selle tähendus ei pruugi teistes sotsiaalsetes süsteemides olla seotud (traditsioonilise) poliitikaga.¹³

majanduseni välja (Havel 1991: 100). Havel ise ei andnud neile niivõrd konkreetset ja institutsionaalset kuju, vaid rõhutas sellistele struktuuridele vajalikku moraalset iseloomu. Kui Benda väitis (Benda 1991: 35–6), et „opositsioon peab looma aeglaselt, aga kindlalt paralleelsed struktuurid, mis oleksid võimelised lisama vajalikke funktsioone olemasolevatele ja kus võimalik, seal olemasolevaid humaniseerima”, siis Havel nägi seda rohkem eksistentsiaalse mõistena, öeldes (Havel 1991: 112), et „sellised struktuurid peavad põhinema moraalsele, inimese enda sisemise tõe äratundmisele, mitte poliitikale, kellegi keelamisele jne”. Haveli järgi ei tohiks niisugused liikumised mingil juhul võtta eraldumise või ühiskonnast põgenemise kuju ega muutuda sellega „suletud ühiskondadeks”, nagu kippusid olema lääneriikides loodud kommuunid (samas).

¹³ Havel rõhutab „Võimutute võimus” *opositsiooni* ning *dissidendi* mõistete uue diagnoosi ja ümbermõtestamise vajadust (Havel 1991: 72–80). Tuues näiteks idee Harta 77 avatusest, mainib ta, et võimu ja jõu vahekordade mõistmine algab sellest, kuidas me defineerime *opositsiooni* mõistet, mida lääne demokraatiates traditsioonilisena mõistetuna post-totalitaarses ühiskonnas enam ei eksisteeri (samas, 73). Lääne ajakirjanike endi kasutuselevõetud *dissidendi*

I DIAGNOOS	II PROGNOOS	III MOTIVEERIMINE
probleemi fikseerimine: - moraalne kriis ühiskonnas probleemi põhjus: - post-totalitaristlik süsteem - „elamine vales”	probleemi lahendus: - „elamine tões” - inimõiguste kaitse - paralleelsed struktuurid muude lahenduste eitamine: - poliitilised reformid ei annaks tulemusi	- tegevuse legaalsus - ainuõigsus - tõelise identiteedi juurde pöördumine - režiimi ja seaduste paradoksaalne suhe

Joonis 4. Haveli tekstide retoorilised elemendid asetatuna Harta 77 kui sotsiaalse liikumise raamistus-strateegia skaalale.

***Õigus ja seadus* kui struktureaalset dislokatsiooni võimaldavad kategooriad kommunistlikus diskursuses**

Havelile esitati omal ajal tihti küsimus – miks toetuda legaalsusele, seaduslikkusele ja inimõigustele, kui me teame, et kommunistlikus režiimis teatud seadused ei kehti? Kui see on fassaad, nagu Havel kuulutab, siis on ka kõik seadused kunstlikud ja valed – kuidas saab rünnata seadusi, mida ei ole olemas? „Nad võivad niikuinii öelda ükskõik mida!” oli tavaline arvamus Haveli oponentide (teiste seas ka Milan Kundera) poolt – mis mõte on „võtta neil sõnast”, kui nende sõna niikuinii ei maksa? Samalaadse küsimuse saaks esitada ka näiteks stalinistlikule terrorile – miks piinati inimesi päevade kaupa vaid seepärast, et nad kuskile alla kirjutaks? Allkirja võis ju võltsida, pealegi seda ei kontrollinud mingi kohtuvõim jne, miks oli süüaluse enda käekiri siis nii tähtis?

Havel vastab neile küsimustele oma essees, seletades seaduse ja juriidilisuse tähendust post-totalitaarses süsteemis. Kokkuvõtvalt ütleb ta, et seadustel on post-totalitaarses süsteemis ülimalt tähtis roll. Kuna tegu oli masinliku, automaatse süsteemiga, siis seaduste väline korrektsus ja tõrgeteta toimimine omandas väga suure

mõiste aga eraldab Haveli arvates kodanikud üksteisest. Harta 77 eeskujul tuleb dissidendina näha iga inimest, kes erineb oma mõtlemis- ja käitumisloogika osas režiimi omast (samas).

tähtsuse. Igat tõrget masinas vaadeldi süsteemi veana, eksimusena, mis segas süsteemil ennast esitlemast sellena, kellena taheti paista (samas, 95). Havel kirjeldab oma essees seaduse rolli järgmiselt:

Seadus võimaldab ehitada silda süsteemi ja kodanike vahel, võimaldab inimestel siseneda poliitikasse ning teenida süsteemi. See vahend laseb inimestel end ise petta, et nad täidavad seadust ja kaitsevad ühiskonda kriminaalide eest. Ilma selle „vabanduseta” – mõelge, kui palju raskem oleks ametitesse värvata üha uusi kohtunikke, süüdistajaid ja ülekuulajaid! (samas, 96) [...] Inimõiguste kaitsele rõhumise strateegia valis Harta just seepärast: süsteem ei saanud seda strateegiat ignoreerida, sest ta ise põhines seaduslikkuse fassaadil. See oli tema eksistentsi põhialus – süsteem oli oma ideoloogia ja prestiiži vang. (samas, 98)

Selles seisnebki dislokatsiooni tähendus paradoksina või Laclau’ mõistes n-ö süsteemi veana, mis ei lase diskursusel end esitleda sellena, kellena üritatakse paista. *Inimõiguse* kui tähistaja tähenduse ülejääk andis võimaluse masinat saboteerida. Süsteem ei suutnud olla ilma seaduseta, sest see on niivõrd tihedalt seotud süsteemi teesk-lusega, et seadust valvatakse, et riik täidab seadusi ja oma kohust.

Haveli ja Harta 77 „hegemoonne retoorika”. „Elamine tões” ja „inimõiguste kaitse” kui tühjad tähistajad

Haveli esseede läbivat joont saab, kasutades Laclau’ diskursuseteooriat, nimetada „hegemoonseks retoorikaks”, kuna Havel moodustab oma tekstides kaks ekvivalentsusahelat, millega liigenduvad tekstis kasutatavad mõisted kahe erineva sõlmpunkti külge:

„Elamine tões”	„Elamine vales”
Elu, tõde, inimsus, väärikus, moraal, ausus, inimõiguste kaitse	Süsteem, vale, masinlikkus, režiim, repressiivsus, ebamoraalsus

Joonis 5. Ekvivalentsusahelad Haveli kolmes essees.

Kõik elemendid saavad oma tähenduse diskursuse sõlmpunktilt ehk tühjalt tähistajalt. Nagu öeldud, ei seisne hegemoonne suhe siin mitte otseses poliitiliste tegutsejate võitluses (mille omandas Solidaarsus Poolas), vaid retoorilis-keelisel aga Haveli jaoks ka „teadvuse tasandil”, viimast kirjeldab Havel ise nii: „Paistab, et peami-

seks opositsiooniks post-totalitaarses ühiskonnas on just nimelt *elada tões* [...] see toimub eksistentsiaalsel, inimese teadvuse tasandil“ (Havel 1991: 58).

Haveli esseedes sisalduvad hegemoonsed ekvivalentsusahelad said uuteks retoorilisteks kujunditeks, mille abil tekkis võimalus edukamalt isoleerida poliitilist režiimi. Lisaks peame arvestama varasema, 1970. aastate keskpaiga dissidentluse heterogeensust. Seni erinevusloogikal püsinud sisemine heterogeensus (1970ndate keskpaiga dissidentlus koosnes mitmetest, väga erinevatest ideoloogilistest gruppidest) pöördus nüüd ekvivalentsusloogika kaudu piiridevälise, repressiivse režiimi vastu, mida määratleti puhta negatiivsusega (nt valena, masinana, süsteemina jne). Oluline on tähele panna, et diskursus identifitseerib ennast vastanduse kaudu ehk *negatiivselt*. Tühjade tähistajate funktsioon on seotud aga *positiivse* identiteedi loomisega süsteemile kui tervikule.

Haveli „elamise tões“ kõrval hakkas Harta manifestiga esile toodud „inimõiguste kaitse“ samuti täitma tühja tähistaja rolli. See sai võimalikuks reaalse inimõiguste kaitse (1) puudumise tõttu ühiskonnas ning (2) tähistaja partikulaarse, esialgse sisu tühjenemise tõttu. „Inimõiguste kaitse“ (mida enamasti mõistetakse juriidilises kontekstis ja nii deklareeris algul seda ka Harta manifest) hakkas Harta hegemoonse retoorika abil tähendama palju enam – see oli eetilise eluhoiak ning viitas peale inimõiguste konkreetsete rikkumiste paljudele teistele süsteemiga seotud probleemidele (riigivõimu korruptiivsus, majanduskriis jne). Selles seisnebki tähistaja tühjenemise protsess Laclau’ järgi – mingi tähistaja tühjeneb oma esialgsest sisust, hakates tähistama kogu ühiskonna probleemide lahendust.¹⁴ „Inimõiguste kaitse“ tähistajal oli ka teine ning eriti otsese poliitilise võitluse seisukohast tähtis aspekt – see tähistaja oli legitimeeritav ja ühendatav avaliku, kommunistliku diskursusega.

Harta 77 ja struktureaalne dislokatsioon

Dislokatsioonid, ühelt poolt rebestades olemasolevaid identiteete ja diskursuseid, loovad puudust tähenduse tasandil, mis stimuleerib

¹⁴ Sarnaselt saab kommunistliku diskursuse ühe tühja tähistajana näha nt „natsionaliseerimist“ – algselt ühest majanduspoliitilisest meetmest (mitmete teiste seas) sai ühel hetkel kogu ühiskonna edu pant, mis pidi kaasa tooma nii moraalselt parema inimese kui heaoluühiskonna (vt lähemalt Laclau 2002).

uusi diskursiivseid konstrueeringuid, mis üritavad „paigata” (*suture*) tekkinud rebestust (Laclau 1990: 39–41). Lühidalt, see on struktuuri viga ning kuna subjektipositsioonid on osa sellest struktuurist, sunnib dislokatsioon subjekte oma subjektiivsust ümber defineerima. Tulles tagasi dislokatsioonide eristuse juurde – situatsioon, kus teatud (end hegemoonsena esitlev) diskursus ei suuda anda tähendust „sotsiaalsetele haigustele” (*orgaanilistele* dislokatsioonidele), on eelduseks uute samalaadsete ürituste esile kerkimiseks. Samas, et mingi uus liikumine saaks orgaanilist dislokatsiooni ära kasutada, vajab ta selle juures ka *struktuurilist* dislokatsiooni ehk konkreetset sündmust, mis rebestaks suletud tähendusstruktuuri.

Tšehhoslovakkia killustatud dissidentlike gruppide ebaefektiivsus Tšehhoslovakkia sotsiaalsete haiguste (majandus- ja poliitiline kriis, korruptsioon jne) seletamisel nii reformeeritud, „inimnäolise” sotsialismi, aga ka muude programmide abil, tootis puudust ideoloogilisel tasandil, s.t tekitas vajaduse liigendada dissidentlus uude vormi, milleks saigi Harta 77 moraalne, inimõiguste diskursus. Tänu Helsingi 1975. a lõppdokumendile ja PPU protsessile kui sattumuslikele elementidele (ning seda *struktuuriliste* dislokatsioonidena), sai avalikkuse huviorbiiti tõsta nüüdsest radikaalsema inimõiguste tähistaja, mis omandas uue funktsiooni – see hakkas ründama valitsevat, kommunistlikku diskursust, mis ise ei suutnud selle tähistaja tähendust oma diskursuse piirides kodustada. Inimõigused, moraal ja „tõde” said Harta 77 ankrupunktideks, mis andsid tähenduse kõigile teistele elementidele. Samal ajal toimus see diagnoos ühiskonnale katusraamina laiemas ajalises perspektiivis, mis jätkus režiimi languseni 1989. aastal.

Samas on oluline meeles pidada, et dislokatsiooni poolt toodetud tähendusepuudus võib aktiveerida mitmeid, väga erinevaid reaktsioone (Stavrakakis 2000: 108–9). On võimalik, et jäädakse siiski vana paradigma juurde, teeseldes, et dislokatsioon seda ei mõjuta või antakse dislokatsioonile uus tähendus, mis ometi sobib vana paradigma raamidesse. Näiteks võib siin tuua Nõukogude Liidu tegevuse pärast Helsingi leppeid, mis üritas lepetega tekkinud dislokatsiooni suruda olemasolevasse diskursusesse – et lepetes mainitud kodanikuvabaduste kasutamine peab vastama töölisklassi huvidele ja nende eesmärgiks peab olema sotsialistliku süsteemi tugevdamine. Selline inimõiguste kontseptsioon oli sees enamiku sotsialistlike riikide konstitutsioonides, samas puudus see Helsingi lepetest, mis ei olnud kuidagi seotud mingite klassipiirangutega.

Hiljem, kui see strateegia ei olnud tulemust toonud, üritati jätkuvale dislokatsioonile (milleks oli kodanikuvabaduste puudumine) anda uus tähendus avalikustamispoliitika ehk *glasnosti* kaudu alates 1985. aastast. Tegu oli üritusega, mis üritas säilitada vana paradigma uute reeglitega. *Glasnost* pidi võitma kodanike poolehoidu kriisis vaevlevale režiimile dissidentide enda relva – „tões elamise” – abil. Haveli ennustus sellise operatsiooni võimatusest läks aga täide – post-totalitaarne süsteem, mille aluseks on „elamine vales”, variseb sellise identiteedinihkega kokku (Havel 1986: 50).

Järeldused

Diskursuse- ja raamistustestooria sünteesi abil saab välja tuua kolm peamist järeldust:

(1) Tänu kahe erineva, *orgaanilise* (sotsiaalse) ja *struktuurilise* (tähendusstruktuuri) dislokatsiooni samaaegsele esinemisele 1970-ndate keskel sai võimalikuks uue liikumise, Harta 77 väljatulek uue raamistus-strateegiaga. Vaatleme liikumise tekkimise tingimusi lähemalt:

(a) Ühiskonnas tekkinud majandus- ja sotsiaalne kriis 1970ndate keskel väljendus ka ideoloogilises kriisis – dissidentlik opositsioon ei suutnud seletada sotsialistliku või rahvusliku ideoloogiaga sotsiaalseid haigusi (majanduskriis, ebavõrdsus, korruptsioon) ehk orgaanilist dislokatsiooni ühiskonnas. See nõudis uut identiteeti, uut lähenemist ühiskonna probleemidele; (b) Uue identiteedi tuumaks sai inimõiguste eest võitlemise retoorika. Uus retoorika sai võimalikuks, kuna sattumuslikud, dislokatiivsed sündmused – 1975. a Helsingi lõppdokument ning 1976. a. PPU kohtuprotsess Prahas – ei leidnud sobilikku liigendust kommunistlikus diskursuses. Nende sündmustega sai tõsta avalikkuse huviorbiiti inimõiguste tähistaja, millel oli radikaalne potentsiaal – see hakkas ründama kommunistlikku diskursust. Inimõiguste tähistaja tähenduse ülejääk kommunistlikus diskursuses oli ressursiks, mis andis uutele liikumistele võimaluse tulla välja uue identiteediga, uue hegemoonse projektiga; (c) kui inimõiguste kaitse retoorika legitimeeris Harta 77 liikumist oma liikmeskonna hulgas (Snow ja Benfordi *motivatsiooni* element), siis kaugemaks plaaniks muutus Harta 77 jaoks anti-poliitilise iseseisva ühiskonna (mis oleks riigist lahutatud) idee. Oma osa selles strateegias oli ka Haveli moraalsel doktriinil „elamine tões” – see andis nii moraalse jõu uutele projektidele kui

tekitas kahe poole – režiimi ja rahva eraldamise oma tekstides. Kõik sündmused, elemendid, mida kommunistlik diskursus ei suutnud kodustada, tõlgiti moraali ja inimõiguste (kui kommunistlikku diskursust rebestavasse) keelde. Samas toimis seesugune rünnak ka pideva diagnoosi, prognoosi ja motiveerimisena – diagnoos määras ära selle, milline *tähendus* tuli tähistajatele anda ehk see raamistas arusaamist ühiskonnas ja poliitikas toimuvast, prognoos esitas visiooni, kuidas olukorda parandada ning motivatsiooni sisuks oli see, et kogu tegevus toimus rangelt legaalsel, moraalsel ja õiguslikul, seega legitiimsel tasandil.

(2) Václav Haveli kirjutistel Harta 77 tegevuse ja identiteedi põhjendamisel oli mitu strateegilist eesmärki: (a) luua uus tähendusdiskursus, see tähendab reartikuleerida teatud tähistajad (ühiskond, inimõigused, elu, tõde jne) uude, positiivsesse diskursusesse ning vastandada need negatiivsele, kommunistlikule diskursusele („elamine tões” vastandus režiimi „elamisele vales”); (b) väljuda traditsioonilisest poliitilisest keelest ja dialoogist režiimiga ning vältida režiimi kritiseerimist poliitilisel pinnal (strateegia, mida ei olnud kasutanud varasemad opositsioonid – revisionistid, 1968. a reformikommunistid jt). Strateegiliseks keeleks sai teistsugune, moraali ja inimõiguste keel; (c) tänu sellisele strateegiale ühendas Harta 77 seni isoleeritud Tšehhoslovakkia opositsioonilised jõud – nii reformikommunistid kui mittekommunistidest intellektuaalid – ning kujunes uue identiteediga platvorm, moraalne kogukond, mille doktriiniks sai „elamine tões”, mis pidi ühendama inimesi eelkõige teadvuse tasandil, viima nad nn tõelise identiteedi juurde. Selle avalikuks tegevuseks sai inimõiguste kaitse monitoorimine, mis avalikult legitimeeris liikumist.

(3) Diskursuse- ja raamistusteooria kombineerimine makro- ja mikrotasandil täiendab meie arusaamu sotsiaalsete liikumiste tekkimise, arengu ja strateegiate valiku protsessi uurimisel. Diskursusteooria esitab meile post-strukturalistlikud eeldused selle kohta, kuidas toimivad mehhanismid tähendustasandil ning millised on sotsiaalse liikumise tekkimise eeldused sellega seoses, samas kui raamistusteooria ei pretendeeri niivõrd ontoloogilisele seletusele, kuivõrd liikumise strateegia elementide täpsele kaardistamisele, kasutades selleks liikumise konkreetseid allikmaterjale. Kas liikumisel on oma diagnoos, prognoos ja motivatsioon kui strateegilised elemendid (mis on eeldused edukaks tulemuseks) ning kuidas neid kombineeritakse? Diskursuse- ja raamistusteoorial on mõlemal oma panus sotsiaalsete liikumiste analüüsis ning nende koos kasutamine

annab võimaluse vaadelda liikumiste tekkimise ning strateegiate valiku põhjuseid avaramalt.

Kirjandus

- Bateson, Gregory 1972. *Steps to an Ecology of the Mind*. New York: Ballantine.
- Benda, Vaclav 1991. The Parallel Polis. — Gordon Skilling, H.; Wilson, P. (eds.). *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*. Basingstoke, UK: Macmillan, 135–41.
- Benford, Robert 1997. An Insider's Critique of the Social Movement Framing Perspective. *Sociological Inquiry* 67.
- Brink, Margo van den 2009. *Rijkswaterstaat on the horns of a dilemma*. Delft: Eburon Press.
- Bugajski, Janusz 1987. *Czechoslovakia Charter 77's Decade of Dissent*. Praeger & New York: The Washington Papers.
- Falk, Barbara J. 2003. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Gamson, William A. 1992. *The social psychology of collective action*. Frontiers in Social.
- 1995. Constructing social protest. — Johnston, H.; Klandermans, B. (eds.). *Social Movements and Culture*. UCL (University College of London) Press, 85–106.
- Glenn, John K. 2001. *Framing Democracy: Civil Societies and Civic Movements in Eastern Europe*. Stanford University Press.
- Goffman, Erving 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of the Experience*. New York: Harper Colophon.
- Havel, Vaclav 1986. *Living in Truth*. London: Faber & Faber.
- Havel, Vaclav 1990. *Disturbing the Peace. A Conversation with Karel Hviždala*. New York: Alfred A. Knopf.
- 1991. *Open letters. Selected writings 1965–1990*. New York: Vintage.
- Horwath, David; Norval, Aletta J.; Stavrakakis, Yannis (eds.) 2000. *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press.
- Horwath, David; Stavrakakis, Yannis 2000. Introducing discourse theory and political analysis. — Horwath, D.; Norval, A.J.; Stavrakakis, Y. (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press, 1–37.
- Horwath, David; Torfing, Jacob (eds.) 2005. *Discourse Theory in European Politics*. New York: Palgrave Macmillan.

- Ivancheva, Mariya 2008. Civil Society as a Discursive Frame: Vaclav Havel's „Anatomy of Reticence” as a Case Study. — Ettekanne: *Peace Movements in the Cold War and Beyond: An International Conference London School of Economics*, Suurbritannia, 1–2 veebruar 2008.
- Johnston, Hank 2002. Verification and Proof in Frame and Discourse Analysis. — Klandermans, B.; Staggenborg, S. (eds.). *Methods of Social Movement Research*. University of Minnesota Press, 62–91.
- Järvinen, Jouni 2009. Normalization and Charter 77 – Violence, Commitment and Resistance in Czechoslovakia. *Kikimora Publications* 38.
- Kennedy, Michael D. 1992. The intelligentia in the constitution of civil societies and post-communist regimes in Hungary and Poland. *Theory and Society* 21(1): 29–76.
- Kusin, Vladimir 1978. *From Dubcek to Charter 77*. Edinburgh: Q Press.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso, London.
- Laclau, Ernesto 1990. *New Reflections of the Revolution of our Time*. London: Verso.
- 1993. Discourse. — Goodwin, R; Pettit, P. (eds.). *A companion to contemporary political philosophy*. Oxford: Blackwell, 431–437.
- 2002. Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised? *Tlk. J. Lipping. Akadeemia* 6: 1180–1202.
- 2005. *On Populist Reason*. London & New York: Verso.
- Lakoff, George 1995. Metaphor, Morality and Politics. *Social Research* 62(2): 177–214.
- Morris, Aldon; Braine, Naomi 2001. Social Movements and Oppositional Consciousness. — Mansbridge, J.; Morris, A. (eds.). *Oppositional Consciousness: The Subjective Roots of Social Protest*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 20–37.
- Movement Theory* 1992. Morris, A; McClurg Mueller, C. (eds.). New Haven: Yale University Press.
- Pettai, Vello Andres 2007. Ühe poliitilise doktriini konstruksioon: õiguslik järjepidevus Eesti taasiseseisvumispoliitikas. *Vikerkaar* 1/2: 152–161.
- Polletta, Francesca; Jasper, James M. 2001. Collective Identity and Social Movements. *Annual Review of Sociology*. 27: 283–305.
- Pontuso, James F., 2004. *Vaclav Havel. Civic Responsibility in the Postmodern Age*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Renwick, Alan 2006. Anti-Political or Just Anti-Communist? Varieties of Dissidence in East-Central Europe and Their Implications for the Development of Political Society. *East European Politics and Societies* 20(2): 286–318.

- Sandberg, Sveinung 2006. Fighting Neo-liberalism with Neo-liberal Discourse: ATTAC Norway, Foucault and Collective Action Framing. *Social Movement Studies* 5(3): 209–227.
- Schank, Roger C.; Abelson, Robert P. 1977. *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale: N.J.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2009. Semiootilise hegemooniateooria suunas: Laclau ja Lotman dialoogis. *Acta Semiotica Estica* VI: 120–131.
- Skilling, H Gordon 1981. *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London: George Allen & Unwin.
- 1989. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. London: Macmillan.
- Smolar, Aleksander 1996. Civil Society after Communism: From Opposition to Atomization. *Journal of Democracy* 7.
- Snow, David A.; Burke, Rochford Jr 1986. Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation. *American Sociological Review* 51(3): 464–81.
- Snow, David A.; Benford, Robert D. 1988. Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research* I: 197–217.
- 1992. Master frames and cycles of protest. — Morris, A.; McClurg Mueller, C. (eds.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven: Yale University Press, 133–155.
- 2000. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology* 26: 611–639.
- Stavrakakis, Yannis 2000. On the emergence of Green Ideology: the dislocation factor in Green politics. — Horwath, D.; Norval, A.J.; Stavrakakis, Y. (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press, 100–118.
- Torring, Jacob 2005. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges. — Howarth, D.; Torring, J. (eds.). *Discourse Theory in European Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 1–32.